

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

*Ontologii ale timpului și constituirea subiectivității:
incursiuni în (și devieri de la) filosofia lui Gilles Deleuze*

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

**Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Ciomoș Virgil**

**Student-doctorand:
Sava Alexandru-Vasile**

2021

Cuprins

Lista Prescurtărilor	5
Introducere	8
Capitolul 1: Diferență și Timp	23
§1.1 Scurtă istorie a unui eveniment în gândire	23
§1.2. Geneza spațiului	38
§1.3 Preliminarii la conceptul de timp	48
§1.4. Cele trei sinteze ale timpului.....	60
§1.5. Forma simplă a timpului: <i>Aiôn</i>	78
§1.6. Forma compusă a timpului: <i>Chronos</i>	85
§1.7. Forma pură a timpului: timpul ca afirmare	88
Capitolul 2: Conștiință și timp	95
§2.1 Individuarea și geneza subiectului conștient	95
§2.2 Problema preistoriei	104
§2.3 Narcis și Caliban	107
§2.4 Conștient și inconștient	112
§2.5 O viață	123
Capitolul 3: Producție și timp	128
§3.1 Dorință, muncă și capital	128
§3.2 Majoritate, minorități și problema politică a devenirii	135
§3.3 Colapsul și Revoluția: problema fascismului și problema eliberării	143
Capitolul 4. Devieri	149
§4.1 Melancolia revoluționarilor	149
§4.2 Subiectul mărfii	154 3

§4.3. Viitorul apropiat și extincția	162
Concluzie	168
Bibliografie	173

Cuvinte cheie: Deleuze, studii deleuziene, poststructuralism, ontologia timpului, ontologia spațiului, construirea subiectivității, nietzscheanism francez, spinozism francez, corpul fără organe, devenirea-revoluționară, Spinoza, Kant, Nietzsche, Bergson, neoplatonism, Guattari, temporalitate, narcisism, teoria subiectului, imanență, plan de imanență, devenire-minoritar, sintezele timpului, filosofia diferenței, diferență în sine.

Sinteza ideilor principale

Problematica:

În lucrarea de față am expus conceptualizarea ontologică a timpului și relația acesteia cu constituirea subiectivității în opera filosofului francez Gilles Deleuze. Parcurgând filosofia modernă, vedem o dublă tendință pe deoparte către erodarea bazei solide pentru identitate (fie ea concretă, științifică, conceptuală, socio-politică etc.), și pe de altă parte către repunerea conceptului timpului în drepturi, tendință începută cu Kant. Am încercat să demonstrez cum filosofia deleuziană se înscrie în ambele tendințe, reprezentând unul dintre ultimele mari proiecte metafizice care se concentrează asupra timpului ca fundament ontologic și care se dezvoltă ca filosofie a diferenței.

Am expus de asemenea modul în care subiectivitatea este constituită ca și efect al sintezelor care produc timpul, în filosofia lui Deleuze, ea formând acea structură determinată în timp, care întâi însoțește acțiunea timpului asupra sie însuși, ca subiectivitate pasivă, iar mai apoi acționează ea însăși asupra timpului ca subiectivitate activă. Problema intervine atunci când subiectivitatea, care este constituită în timp, dar totodată divizată și inevitabil destituită de către timp, se întoarce asupra timpului, încercând să-și perpetueze existența cu prețul suprimării diferenței și productivității timpului, subiectul supunându-și temporalitățile asupra cărora acționează unui regim de reproducere a spațiilor și formelor care să-i garanteze persistența identitară în timp.

Din punct de vedere exegetic, vom urmări să parcurgem operele lui Deleuze, urmărind prin diversele re-conceptualizări firul unei mod coerent de a gândi timpul și relația sa cu subiectivitatea, încercând să corectăm sau să completăm din mers literatura de specialitate deja existentă, pentru a demonstra în cele din urmă că Deleuze se înscrie în această istorie de recuperare a timpului în filosofie, gândirea sa fiind unul dintre proiectele cele mai avansate în acest sens. Dimensiunea exegetică a acestei lucrări constă în tratarea ontologiei timpului ca fiind elementul privilegiat al filosofiei deleuziene, ca baza ontologică de la care celelalte concepte sunt dezvoltate, precum și cheia plasării lui Deleuze în contextul filosofiei moderne.

Ipoteze

Ipotezele de cercetare sunt următoarele:

1. Filosofia deleuziană conține în sine resursele pentru formularea unui cadru ontologic pur temporal.
2. Acest cadru ontologic este în ultimă instanță unul monist, în ciuda multitudinii straturilor și formațiunilor ce-l compun.
3. Constituirea subiectivității are loc ca un efect al interacțiunii diferitelor registre ontologice ale timpului, subiectivitatea fiind secundară timpului.
4. Constituirea subiectivității raportează formațiunile temporale la o formă dinafara lor (subiectul), prin care le va fi mediat accesul la exterioritatea lor.
5. Accentul filosofiei deleuziene pe destituirea subiectivității nu are o miză negativă, ci face parte dintr-o mișcare necesară a gândirii subiectivate care caută o cale de acces către imanență.
6. Redescoperirea imanenței pierdute ca efect al medierii subiective se poate face prin anumite forme privilegiate de temporalitate care produc anumite forme de post-subiectivitate.

Metodologia de cercetare

Lucrarea respectă pașii tipici ai cercetării filosofice: parcurgerea literaturii pe subiect, fixarea problematicii, clarificarea terminologică, analiza textelor și fenomenelor pe care le avem în vedere pentru descoperirea miezului lor propriu-zis filosofic, sintetizarea acestui miez filosofic în concepte, expunerea conceptelor deja existente pe care le preluăm din literatura de specialitate, ordonarea sistematică a acestui material conceptual într-o poziție filosofică luată față de problematica pe care am asumat-o, argumentarea poziției, angajarea dialectică cu posibilele contra-argumente prevăzute etc.

În același timp, lucrarea adoptă anumite cerințe metodologice specifice filosofiei deleuziene, care intervin în special în momentul problematizării, în cel al analiticii și în cel al sintezei conceptuale. Acest aspect metodologic, de inspirație nietzscheană, constă în expunerea fondului problematic care animă formularea și degajarea conceptelor într-o operă filosofică, care ne conduce la dimensiunea contextual-culturală, epocală și individuală a operei. În același timp, această metodologie presupune un exercițiu de depersonalizare din partea exegetului, pentru a permite teoriei să-și găsească spațiu de manifestare.

Sinteza capitolelor

Corpul lucrării se va împărți în trei capitole. Primul capitol tratează dimensiunea pur ontologică a problemei, pornind de la o evaluare scurtă a locului pe care Deleuze îl ocupă în istoria contestării primatului identității în filosofie și a disoluției logicii identității pe care s-a bazat imaginea gândirii dominantă istoric începând cu filosofia grecilor antici. Urmează discutarea modului în care, în ciuda percepției lui Deleuze drept un filosof care ancorează devenirile și fluxurile într-o armătură de teritorialități, diagrame, analize ale spațiilor și geografiiilor, ș.a.m.d., opera sa ascunde o metafizică foarte sofisticată a timpului, fundamentată pe antecedentele unor filosofi precum Spinoza, Kant, Nietzsche și Bergson. Sub spațiu filosofia deleuziană găsește peste tot mișcare, care, prin caracteristicile sale specifice determinate de forma sa temporală, produce extensia.

Teza avansează mai apoi la o discuție amplă a celor trei sinteze ale timpului, așa cum apar în *Diferență și Repetiție*, și la transformările pe care această bază conceptuală le suferă de-a lungul operei deleuziene, cele trei sinteze constituind de altfel un prototip conceptual pentru alte sarcini teoretice întreprinse de Deleuze în opera sa. Fără a ieși din cadrul strict al metafizicii lui Deleuze, vom expune aspecte ale ontologiei timpului care rămân implicite în textul în sine, construind unde este nevoie punți către alți autori pentru a aprofunda acele aspecte insuficient dezvoltate de Deleuze însuși. Vom continua prin a expune cum anume sintezele timpului (la nivelul cărora ia naștere subiectivitatea pentru Deleuze) formează entități pe cele două straturi ontologice – al evenimentelor și al corpurilor – și cum anume se integrează ontologia timpului din perioada inițială a filosofiei deleuziene cu cea elaborată împreună cu Felix Guattari, unde temporalitatea este mai întâi o caracteristică a mașinilor dezirante și ulterior a asamblajelor și rizomului. În sfârșit vom trata problema diferenței-în-sine, absolute, din unghiul ontologiei timpului, clarificând astfel de ce, în ciuda bogăției de straturi și multiplelor re-elaborări, filosofia deleuziană rămâne totuși una monistă.

Capitolul al doilea tratează relația între conștiință, timp și subiectivitate. Aici vom intra mai adânc în problema subiectivității, care în primul capitol încă ocupa un loc secundar în expunerea noastră. Vom analiza procesul individuării și separația pe care aceasta o introduce între individul care se va subiectiva și ceea ce va deveni lumea sa, precum și modul în care se prezintă temporalitățile care constituie individul. Vom trece apoi la subiectivarea propriu-zisă, urmărind

cum anume viața conștientă este restructurată pentru a se raporta la experiența sa prin medierea structurilor subiective. Astfel concepută, conștiința subiectivă va deveni interfața prin care acea ordine care produce subiectivitatea va fi internalizată ca eu, ca limbaj și ca preconștient, formând interioritatea individului subiectivat. În sfârșit, vom vedea cum anume recuperează Deleuze imanența la nivelul unei conștiințe a-subiective. De-a lungul acestui capitol vom intra ceva mai în profunzime în relația teoretică a lui Deleuze cu psihanaliza.

Capitolul al treilea intră în filosofia politică a lui Deleuze, pornind de la relația dintre producție și timp. Producția este un reper central prin care Deleuze gândește câmpul politicului, în același mod în care creația și producerea condițiilor sale de posibilitate sunt înțelese de către Deleuze ca fiind sarcini centrale pentru filosofie, știință sau arte. În această secțiune ne vom concentra în special pe textele scrise în colaborare cu Félix Guattari, explorând relația gândirii politice a lui Deleuze cu Marx și tradiția marxiană pe deoparte, și cu o pluralitate de surse pe care se focalizează în special micro-politica deleuze-guattariană (psihanalitice, antropologice etc.). Vom explora așadar cum anume ratează Deleuze și Guattari formarea unei teorii a claselor, prin identificarea acestora cu formațiunile molare demografice. Intrând mai în profunzime în problema aceasta, vom reconstrui o concepție a clasei care ține seama de ontologia timpului a lui Deleuze, cât și de analizele întreprinse de acesta împreună cu Guattari asupra micro-politicii și economiei libidinale. Trecând de la temporalitățile restrânse ale dorinței și producției la cele mai ample care subîntind întreaga societate, vom expune pe larg înțelegerea deleuziană a istoriei în relația sa cu devenirile și temporalitățile intempestive, precum și în relația sa cu temporalitățile ample din exteriorul său (biologice, geologice etc.).

Capitolul al patrulea reprezintă o serie de dezvoltări teoretice pe marginea teoriei ontologice pe care o expunem, ieșind din cadrul strict deleuzian pentru a explora trei probleme la intersecția dintre filosofia politică și teoria subiectului: (1) funcția oboselii în subiectivitatea revoluționară, (2) modul în care operează fetișismul mărfii în societatea contemporană și timpul de subiectivitate pe care îl invocă, și, în sfârșit, (3) problema barării viitorului pe deoparte în spatele formei viitorului apropiat ca anticipație a prezentului, și pe de altă parte în spatele spectrului extincției. Textul acestui capitol reia materiale pe care le-am elaborat și publicat în timpul doctoratului sub două forme diferite, cu câteva modificări.

Concluzii și contribuții personale

Ipotezele care ne-au ghidat reprezintă și ele o serie de coordonate problematice care indică în ce fel am parcurs opera deleuziană. Astfel am văzut, text cu text, cum problematica unei temporalități revine, și chiar și acolo unde ea este împinsă în plan secund, continuă să alimenteze conceptele care se ridică asupra sa: toată rigoarea nuanțelor în construcția conceptuală a planului de imanență pusă la lucru pentru a face un concept geometric congruent cu o înțelegere temporală a experienței, reprezintă doar un exemplu în acest sens (**ipoteza 1**). Îndărătul întregii ontologii deleuziene găsim o viziune complexă a timpului în care vedem contemporaneități constituindu-se dintr-o mare intempestivă de fluxuri temporale cu ritmuri și viteze diferite, toate având la bază un timp al diferenței absolute, o afirmație care marchează apariția într-o lume a unei ființări noi împreună cu singularitatea diferențială din care se actualizează, garantând univocitatea întregii structuri (**ipoteza 2**).

În constituția acestor contemporaneități, apar și se concentrează anumite structuri ce coordonează contemporaneitățile și le supun unei ordini, care le asigură fixarea în extensie, însă care în același timp le mediază accesul la exteriorul lor, blocându-l și deblocându-l, și la propriile desfășurări, care sunt încetinite sau accelerate, în funcție de nevoile proprii de auto-perpetuare a structurii. Această structură – subiectivitatea – nu este în sine un fir temporal în plus atașat unor durate ci forma statică constituită în siajul unor repetiții reproductive organizate în jurul unei lipse, reconstituind temporalitățile ca cronologii (**ipotezele 3 și 4**). Totuși vedem cum timpul diferenței continuă să opereze și la nivelul subiectului, furnizând duratei pe care subiectivitatea încearcă să o încorporeze, o bogăție de material care copleșește orice eforturi ale structurii subiective, oferindu-i prima probă a lipsei (insuficiența). În același timp diferența sfârșește prin a reabsorbi materia formei subiectivate, constrângând-o să caute mereu noi surse de material pentru a se întrupa, oferindu-i a doua probă a lipsei (nevoia). Astfel subiectul încorporat este prins între repetiția mecanică, sisifică, a reproducerii sale materiale, și căutarea unei căi de scăpare, fie încercând să se *completeze*, să se izoleze de fluxul timpului, fie să se destituie. Sub impulsul diferenței, gândirea subiectivă își caută drumul înapoi spre imanență, spre rumoarea ființei, căutând să-și recapete puterile de care a fost decuplată prin forma subiectivă (**ipoteza 5**). Acest proces nu poate fi însă înțeles ca o sarcină negativă pe care gândirea și-o stabilește, de destructurare a subiectului – negare a negației – ci are nevoie de un surplus pozitiv, de construcția unei forme

de timp prin care să-și recapete propria capacitate de acțiune și accesul ne-mediat la exterior **(ipoteza 6)**.

Această ieșire pozitivă sau constructivă din subiectivitate este în același timp foarte utilă în a trasa o distincție între metoda pe care o urmează Deleuze și cea a unei dialectici (post-)hegeliene – cealaltă caracteristică distinctivă pe care trebuie să o punctăm este că, spre deosebire de mișcarea dialecticii, pentru filosofia lui Deleuze etapa subiectivă nu este nicidecum un moment necesar în mișcarea de a depăși o presupusă „alienare” de ființa noastră „autentică”, moment pe care, parcurgându-l, am ajunge la o formă superioară, matură, a unei inocențe pierdute. Ceea ce descoperă Deleuze, urmărindu-l pe Nietzsche, este o anumită formă a subiectivității care a scăpat de sub limitele stricte ale unei proceduri de stabilizare a unui proces, pentru a-și face din propria reproducere și perpetuare unicul scop, în dauna vieții pe care și-o aservește. Ea nu este nici necesară, nici inevitabilă, și nici o fatalitate pe care nu am putea-o depăși.

Am văzut cum același fir conceptual poate fi urmărit de-a lungul fiecărui strat sau registru pe care l-am urmărit. Le-am ales pe cele trei – nivelul ontologic al diferenței, nivelul fenomenologic (în sensul cel mai larg posibil, al unei teorii a experienței) al conștiinței, și nivelul politic al producției – deoarece ele figurează cel mai des în opera deleuziană, fiind de regulă sferele în interiorul căruia Deleuze pune problema creației filosofice, artistice sau științifice.

Lucrarea, în forma pe care o ia acum, este evident incompletă. Lipsesc pe deoparte o mulțime de confruntări și completări ale textelor lui Deleuze cu cele ale contemporanilor și succesorilor săi, care aici există mai degrabă la nivelul unor trimiteri scurte, dezvoltate doar acolo unde era necesar pentru coerența expunerii. Pe de altă parte, textul suferă de o anumită timiditate în fața creației conceptuale, pe care nu am putut-o depăși fără ca lucrarea să-și piardă caracterul strict exegetic. Ambele deficiențe se datorează într-o mare măsură imperativelor formale impuse de un asemenea tip de lucrare, precum și limitelor stricte pe care subiectul ales ni le-a trasat. Corectarea și completarea lor va fi sarcina cercetărilor următoare.

Între timp, speranța noastră rămâne că prin acest text putem contribui la (re)evaluarea momentului pe care Deleuze îl reprezintă în istoria filosofiei, și că dezvoltând mai departe ideile schițate aici putem participa la a lărgirea breșei pe care timpul și-a făcut-o în filosofie, și pe care diferența și-a creat-o în ordinea lucrurilor în general.

Bibliografie (selectivă)

AGAMBEN, Giorgio: *Timpul care rămâne. Un comentariu al epistolei către romani*. Traducere de Alex Cistelean, editura Tact, Cluj-Napoca, 2009.

ARISTOTEL, *Despre suflet*. Traducere de Alexander Baumgarten, editura Universul Enciclopedic Gold, București, 2013.

ARISTOTEL, *Fizica*. Traducere de Alexander Baumgarten, editura Universul Enciclopedic Gold, București, 2018.

ARISTOTEL: *Metafizica*. Traducere de Andrei Cornea, editura Humanitas, București, 2007.

BADIOU, Alain: *Being and Event*, editura A&C, 2007.

BADIOU, Alain: *Deleuze: The Clamor of Being*. Traducere de L. Burchill, editura University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000.

BERGEN, Véronique: *L'Ontologie de Gilles Deleuze*, editura L'Harmattan, Paris, 2001.

BERGSON, Henri: *Eseu asupra datelor imediate ale conștiinței*. Traducere de Diana Morărașu, editura Institutul European, Iași, 1998.

BERGSON, Henri: *Evoluția Creatoare*. Traducere de Vasile Sporici, editura Institutul European, 1998.

BRASSIER, Ray: *Nihil Unbound. Enlightenment and Extinction*, editura Palgrave Macmillan, 2007.

BRÉHIER, Émile: *La Théorie des incorporels dans l'ancien stoïcisme*, editura Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1997.

BRYANT, Levi R.: *Difference and givenness: Deleuze's transcendental empiricism and the ontology of immanence*, editura Northwestern University Press, 2008.

CHINDEA, Gabriel: *Paradoxul transcendenței la Aristotel și Plotin*, editura Humanitas, București, 2008.

CIOMOȘ, Virgil: *Timp și eternitate. Aristotel, Fizica IV 10-14*, editura Paideia, București, 2004.

DELEUZE, Gilles: *AntiOedipe. Capitalisme et schizophrénie, ediția 1*, editura Les editions de minuit, Paris, 1972.

DELEUZE, Gilles: *Ce este filosofia?*. Traducere de Bogdan Ghiu, editura Hecate, București, 2020.

DELEUZE, Gilles: *Diferență și Repetiție*, Traducere de Toader Saulea, editura Babeș, București, 1995.

DELEUZE, Gilles: *Différence et Répétition*, editura Presses Universitaires de France, Paris, 2015.

DELEUZE, Gilles: *Empirisme et Subjectivité. Essai sur la nature humaine selon Hume*, editura Presses Universitaires de France, 2010.

DELEUZE, Gilles: *La philosophie critique de Kant*, ediția a 4-a, editura Presses Universitaires de France – PUF, 2015.

DELEUZE, Gilles: *Le bergsonisme*, editura Presses Universitaires de France, Paris, 1966.

DELEUZE, Gilles: *Le Pli: Leibniz et le Baroque*, editura Les Editions de Minuit, Paris, 1988.

DELEUZE, Gilles: *Logique du sens*, editura Les editions de minuit, Paris, 1969.

DELEUZE, Gilles: *Mille plateaux. Capitalisme et schizophrénie 2*, editura Les editions de minuit, Paris, 1980.

DELEUZE, Gilles: *Nietzsche et la philosophie*. ediția a VI-a, editura Presses Universitaires de France, Paris, 1983.

DELEUZE, Gilles: *Nietzsche și Filosofia*, traducere de Bogdan Ghiu. Editura Fundației Culturale Ideea Europeană, București, 2005.

DELEUZE, Gilles: *Pourparlers, 1972-1990*, editura Les Editions de Minuit, Paris, 1990.

DELEUZE, Gilles: *Seminarii*, <https://www.webdeleuze.com/> accesat la data de 1 noiembrie 2019.

DELEUZE, Gilles: *Spinoza et le problème de l'expression*, editura Les editions de minuit, Paris, 1968.

DELEUZE, Gilles: *Tratative. 1972-1990*. Traducere de Bogdan Ghiu și Ovidiu Țichindeleanu, editura Idea Design & Print, Cluj-Napoca, 2005.

DELEUZE, Gilles; GUATTARI, Felix: *Capitalism și schizofrenie (I). Anti-Oedip*. Traducere de Bogdan Ghiu, editura Paralela 45, Pitești, 2008.

DELEUZE, Gilles; GUATTARI, Felix: *Capitalism și schizofrenie (II). Mii de platouri*. Traducere de Bogdan Ghiu, editura ART, București, 2013.

DELEUZE, Gilles; GUATTARI, Felix: *Qu'est-ce que la philosophie?*, editura Les editions de minuit, Paris, 2005.

DOSSE, François: *Gilles Deleuze and Felix Guattari: Intersecting Lives*. Traducere de Deborah Glassman, editura Columbia University Press, 2007.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Fenomenologia Spiritului*. Traducere de Virgil Bogdan, editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1965.

HEIDEGGER, Martin: *Ființă și Timp*. Traducere de Gabriel Liiceanu și Călin Cioabă, editura Humanitas, București, 2006.

HEIDEGGER, Martin: *Identity and Difference Heidegger*, editura University of Chicago Press, 2002.

HEIDEGGER, Martin: *Metafizica lui Nietzsche*. Traducere de Ionel Zamfir și Cătălin Cioabă, editura Humanitas, București, 2005.

HEIDEGGER, Martin: *Repere pe drumul gândirii*. Traducere de Thomas Kleininger și Gabriel Liiceanu, editura Humanitas, București, 1998.

KANT, Immanuel: *Critica Facultății de Judecare*. Traducere de Constantin Noica, Vasile De. Zamfirescu, Alexandru Surdu, editura Științifică și enciclopedică, București, 1981.

KANT, Immanuel: *Critica Rațiunii Pure*. Traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2009.

LAPORTE, Yann: *Gilles Deleuze, l'épreuve du temps*, editura HARMATTAN, 2005.

MARX, Karl: *Bazele economiei politice. I*. Traducere de colectivul redacției al editurii, editura Politică, București, 1972.

MARX, Karl: *Bazele economiei politice. II*. Traducere de colectivul redacției al editurii, editura Politică, București, 1974.

MEILLASSOUX, Quentin: *După finitudine. Eseu asupra necesității contingenței*. Traducere de Ovidiu Stanciu, editura Tact, 2014.

NEGRI, Antonio: *Constituția timpului. Prolegomene*. Traducere de Alex Cistelecan, editura Tact, Cluj-Napoca, 2012.

NIETZSCHE, Friedrich: *Genealogia Moralei. O scriere polemică*. Tradusă de Liana Micescu și Traian Costa, editura Humanitas, București, 2006.

RÖLLI, Marc: *Gilles Deleuze's Transcendental Empiricism. From Tradition to Difference*. Traducere de P. Hertz-Ohmes, editura Edinburgh University Press, Edinburgh, 2016.

ROVELLI, Carlo: *Quantum Gravity*, editura Cambridge University Press, 2004.

SARTRE, Jean-Paul: *The transcendence of the ego. An existential theory of consciousness*. Traducere de Forrest Williams și Robert Kirkpatrick, editura Hill and Wang, New York, 1960.

SAVA, Alexandru-Vasile: *Mixtape 20(-)20 în Secolul XXI. Istorie recentă și futurologie*, Alex Cistelean (coord.) editura Cartier, Chișinău, 2021.

SIMONDON, Gilbert: *Individuation in Light of the Notions of Form and Information*. Traducere de Taylor Adkins, editura University of Minnesota Press, Minneapolis, 2020.

SMOLIN, Lee: *Spațiu, timp, univers*. Traducere de Anca Vișinescu, editura Humanitas, București, 2006.

SORABJI, Richard: *Time, Creation, and the Continuum. Theories in Antiquity and the Early Middle Ages*, editura Bloomsbury Academic, 1983.

SPINOZA, Baruch: *Etica*. Traducere de Al. Posescu, editura Științifică, București, 1957.

VILLANI, Arnaud: *La guêpe et l'orchidée. Essai sur Gilles Deleuze*, editura Belin, 1999.

WHITEHEAD, Alfred North: *Process and Reality, An Essay in Cosmology*, editura Free Press, 1978

WILLIAMS, James: *Gilles Deleuze's Philosophy of Time: A Critical Introduction and Guide*, editura Edinburgh University Press, 2011.

ŽIŽEK, Slavoj: *Organs without bodies. Deleuze and consequences*, editura Routledge, 2012.